

Michał z Damietty

Nomokanon 47, 9: O modlitwach i uczęszczaniu do kościoła¹ (*Min aḡl aṣ-ṣalawāt wa-mulāzamat al-kanīsa*)

Adam Nieuważny (tłumaczenie)², Przemysław Piwowarczyk (wstęp)³

1. Wstęp

1.1. Michał z Damietty – życie i dzieło⁴

O Michale z Damietty niewiele wiadomo. Nie znamy miejsca ani daty jego narodzin. Szacuje się, że miało to miejsce w czwartej dekadzie XII wieku. Podobnie nie jest znane miejsce ani data jego śmierci. Na pewno nastąpiło to po 1208 roku.

Michał był biskupem Damietty za patriarchatu dwóch kolejnych koptyjskich patriarchów, Marka III (1166-1189) i Jana VI (1189-1216). Jako pierwszy biskup koptyjski otrzymał tytuł metropolity (muṭrān), stąd w literaturze znany jest także jako Michał, metropolita Damietty (Mīḥāʾīl muṭrān Dumyāt). Damietta (arab. Dumyāt) to znaczące miasto portowe u ujścia jednego z ramion Nilu do Morza Śródziemnego. Zasłynął szczególnie ze swojej działalności pisarskiej i apologetycznej w obszarze kodyfikacji prawa kościelnego oraz obrony tradycji i odrębności Kościoła koptyjskiego przeciw zwolennikom ortodoksji bizantyńskiej,

¹ Przekład powstał w ramach projektu „Ucieleśniona religia (embodied religion) świeckich chrześcijan w późnoantycznym Egipcie” (2020/39/D/HS1/00207) finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

² Adam Nieuważny, doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Warszawski; e-mail: anieuwazny@student.uw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-2056-8766.

³ Dr Przemysław Piwowarczyk prof. UŚ, Uniwersytet Śląski w Katowicach; e-mail: przemyslaw.piwowarczyk@us.edu.pl; ORCID: 0000-0002-5812-6672.

⁴ Opieram się przede wszystkim na: M.N. Swanson, *Michael of Damietta*, w: *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, t. 4: (1200-1350), red. D. Thomas et alii, Leiden 2012, s. 109-114.

tradycyjnie zwanym melkitami⁵. W swojej apologetyce Michał argumentował, że Kościół koptyjski jako jedyny zachowuje pełną tradycję apostołską (przekazaną za pośrednictwem św. Marka), podczas gdy praktyki innych kościołów są późniejszymi innowacjami. W szczególności sposób opowiadał się przeciwko spowiedzi usznej, za czynieniem znaku krzyża jednym palcem z lewej strony ku prawej⁶ oraz za utrzymaniem obrzezania (które Koptowie praktykowali i nadal praktykują).

Najbardziej znanym dziełem Michała jest *Nomokanon*, ale poza nim zachowały się cztery pisma skierowane przeciwko melkitom, w szczególności przeciw Markowi ibn al-Qunbarowi (Marqus ibn al-Qunbar), propagatorowi reformy zwyczajów kościelnych, a z czasem konwertycie na ortodoksję bizantyńską⁷. Są to następujące pisma⁸:

- *Zwyczaje, które wyróżniają Koptów (Al-`ādāt allatī yatamayyazu bihā `āl-aqbāt)*;
- Wyciąg z powyższego dzieła, prawdopodobnie nie pochodzący od samego Michała;⁹
- List do Marka ibn al-Qunbara;
- Relacja o życiu i nauczaniu Marka ibn al-Qunbara¹⁰.

Wystąpienie Marka miało miejsce pod koniec patriarchatu Jana V (1147-1166). Był on mnichem i charyzmatycznym kaznodzieją, który swą naukę głosił po arabsku, w języku codziennym egipskich chrześcijan. Istotnym elementem w nauczaniu Marka był nacisk na indywidualną

⁵ Tzn. „ludźmi króla”, to jest cesarza bizantyńskiego.

⁶ Melkici czynili znak krzyża dwoma placami, interpretując to jako wyraz dwóch natur w Chrystusie. Michał, broniąc praktyki jednego palca, powołuje się na Łk 11,20: „A jeśli Ja palcem Bożym wyrzucam złe duchy, to istotnie przyszło już do was królestwo Boże”.

⁷ Na temat polemiki Michała z Markiem, przede wszystkim: G. Graf, *Ein Reformversuch innerhalb der koptischen Kirche im zwölften Jahrhundert*, Paderborn 1923. Z nowszej literatury: M.N. Swanson, *Two Vatican Manuscripts of „The Book of the Master and the Disciple” (eight chapters) of Mark ibn al-Qunbar*, OCP 66 (2000) s. 185-193 (zwł. s. 189-193).

⁸ Przekład niemiecki trzech pierwszych dzieł opublikował: Graf, *Ein Reformversuch*, s. 147-197.

⁹ Poza przekładem Grafa (*Ein Reformversuch*) istnieje także wydanie i przekład angielski: O.H.E. Burmester, *The Sayings of Michael, Metropolitan of Damietta*, OCP 2 (1936) s. 101-128.

¹⁰ Zacytowana we fragmencie w *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries Attributed to Abū Ṣāliḥ, the Armenian*, opr. i tł. B.T.A. Evetts, Oxford 1895, s. 33-43.

spowiedź przed kapłanem, pokutę oraz częste przyjmowanie Komunii. Jego nauki spotkały się ze sprzeciwem kolejnych patriarchów koptyjskich, w efekcie czego przeszedł on do Kościoła melkickiego. Wszczywał jednak niepokoje również wśród melkitów, wobec czego ostatnie 20 lat spędził w klasztornej izolacji. Zmarł w 1208 roku.

Koptyjski encyklopedysta Abū al-Barakāt ibn Kabar (zm. między 1323 a 1325) w swym dziele *Miṣbāḥ az-żulma fī ʿidāḥ al-ḥidma* (*Lampa w ciemności i objaśnienie liturgii*) obok *Nomokanonu* wymienia i streszcza jeszcze jedno, niezachowane (lub niezidentyfikowane) do dzisiaj dzieło chrystologiczne Michała z Damietty *Al-buḡya li-man ṭalaba li-nafsihi ʾal-ḥalāṣ wa-ʾan-naḡāt yawm al-qīṣāṣ* (*Pragnienie szukającego zbawienia i ratunku w dniu odpłaty*)¹¹.

2. Nomokanon

Nomokanony to kościelne zbiory prawne¹², które zawierają zasadniczo normy prawa zarówno państwowego (*nomoi*), jak i kościelnego (*kanones*), zaczerpnięte z wcześniejszych kolekcji i pogrupowane tematycznie, a nie według autorów. Czasami jednak nomokanony kościelne zawierają jedynie materiał kanoniczny, a tym, co różni je od innych zbiorów prawa kościelnego, jest ich przedmiotowy układ. Ta forma prezentacji materiału kanonicznego pojawiła się w Bizancjum, a w kościele egipskim układano je począwszy od XI lub XII wieku¹³.

¹¹ Ibn Kabar, *Miṣbāḥ az-żulma fī ʿidāḥ al-ḥidma* 7, W. Riedel, *Der Katalog der christlichen Schriften in arabischer Sprache von Abū ʿl-Barakāt*, „Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen”, 1902, s. 687-688 (tł. niemieckie).

¹² Na temat prawa kościelnego w Kościele koptyjskim w ogólności, zob. systematyczny przegląd: H. Kaufhold, *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, w: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, red. W. Hartmann – K. Pennington, Washington 2012, s. 263-287. Na temat rękopisów z tekstami kościelnoprawnymi w języku koptyjskim, zob. T. Orlandi, *Coptic Texts Relating to the Church Canons: An Overview*, Roma 2016. Swoją wagę nadal zachowuje pionierskie opracowanie: W. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig 1900.

¹³ Na temat nomokanonów w Kościele koptyjskim: F.J. Cöln, *The Nomocanonical Literature of the Copto-Arabic Church of Alexandria*, Coptic Studies Library 7, Piscataway 2013 (jest to reprint oryginału z 1917 roku); R.-G. Coquin, *Les canons d'Hippolyte. Édition critique de la version arabe introduction et traduction française*, PO 31/2, Paris

W Kościele koptyjskim ułożono w okresie średniowiecza kilka różnych tego typu kompilacji prawnych, ale tylko trzy lub cztery z nich były określane mianem nomokanonów¹⁴. W kolejności chronologicznej stworzyli je następujący autorzy:

1. Gabriel II ibn Turayk (patriarcha w latach 1131-1145). Dzieło to nie zachowało się w całości, a jedynie w cytatach i ekscerptach.
2. Michał, biskup Damietty, o którego *Nomokanonie* będzie szerzej mowa niżej.
3. Aṣ-Ṣafī ibn al-‘Assāl (XIII wiek), *Mağmū‘ al-qawānīn* (*Zbiór kanonów*) znany także jako *Al-mağmū‘ aṣ-Ṣafawī* (*Zbiór Aṣ-Ṣafiego*). Autor był sekretarzem i doradcą patriarchy Cyryla III (1235-1243), na którego zlecenie ułożył swój nomokanon. Zaczął pracować najpewniej już w 1235 roku, a jego dzieło miało przynajmniej dwie redakcje. Pierwsza jest zachowana tylko w rękopisach, druga została wydana drukiem (tylko po arabsku)¹⁵. Nomokanon ten został przełożony na etiopski i jest podstawą prawa kościelnego w Kościele etiopskim.
4. Farağallāh al-Aḥmīmī (XIII/XIV wiek). Ta późna kompilacja kanonów opiera się przede wszystkim na *Nomokanonie* Aṣ-Ṣafiego ibn al-‘Assāla oraz *Aṭ-ṭibb ar-rūḥānī* (łac. *Medicina spiritualis*)¹⁶.

1966, s. 279-284 [11-16]; R.-G. Coquin, *Nomocanons, Copto-Arabie*, w: *Coptic Encyclopedia*, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1799; Kaufhold, *Sources of Canon Law*, s. 283-287.

¹⁴ Coquin (*Nomocanons*, s. 1799) nie wymienia dzieła Farağallāha al-Aḥmīmiego, ale jako nomokanon określa je w tej samej *Coptic Encyclopedia* V. Frederick (*Farağallāh al-Aḥmīmī*, w: *Coptic Encyclopedia*, t. 4, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1089). Szerszą listę nomokanonów prezentuje Cöln (*The Nomocanonical Literature*). Do nomokanonów zalicza również zbiór kanonów przełożonych z koptyjskiego na arabski przez Abū Ṣulḥa Yūnusa ibn ‘Abdallāha (początek XI wieku) oraz *Aṭ-ṭibb ar-rūḥānī* (znane pod łacińskim tytułem *Medicina spiritualis*), dzieło przypisywane Michałowi, biskupowi Atrīb i Malīg (XII/XIII wiek), które Cöln uważa (mylnie) za utwór Marka ibn al-Qunbara (zm. 1208). W literaturze funkcjonuje jeszcze jedna kompilacja prawna, którą odkrywca określił jako anonimowy nomokanon: U. Zanetti, *Le Nomocanon du ms. St-Macaire 267 (can. 6)*, „Parole de l’Orient” 16 (1990-1991) s. 189-206. Wszystkie te dzieła jako nomokanony prezentuje też: Kaufhold, *Sources of Canon Law*, s. 283-287.

¹⁵ J.F. Awaḍ, *Al-mağmū‘ aṣ-Ṣafawī: yataḍamman al-qawānīn allatī ḡama‘ahā ‘allāma āṣ-ṣayḥ aṣ-Ṣafī Abū ‘al-Faḍā‘il ibn al-‘Assāl*, t. 1, al-Qāhira 1908.

¹⁶ G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, t. 2: *Die Schriftsteller bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, Studi e Testi 133, Città del Vaticano 1947, s. 427-428.

Nomokanon Michała z Damietty został napisany po arabsku¹⁷. Posiadamy trzy rękopisy, z których jeden (najstarszy) przechowywany jest w berlińskiej Staatsbibliothek (Ar. 10180) i pochodzi z 1210/1211 roku. Kolejny jest piętnastowieczny, niekompletny rękopis watykański (Vat. Ar. 907). Trzeci rękopis, przechowywany w Paryżu (BnF, Ar. 4728), został sporządzony dopiero w 1886 roku, ale zawiera recenzję starszą niż dwa pozostałe¹⁸. Poza tym *Nomokanon* znany jest z ekscerptów zawartych u późniejszych autorów.

Rękopis paryski zawiera wstęp przejęty z pierwowzoru (antygrafu), który podaje, że ów pierwowzór powstał krótko po 1188 roku. Datacja rękopisu berlińskiego na 1210/1211 rok stanowi *terminus ante quem* spisania dzieła. Pełny tytuł kompilacji zachował się w kolofonie rękopisu przechowywanego w Berlinie i brzmi *Kitāb al-qawānīn ar-rasūliyya wa-āl-aḥkām ad-dīniyya wa-āl-farā'id al-wāğiba wa-āl-ḥuqūq al-lāzima* (*Księga kanonów apostołskich, zasad religijnych, słusznych nakazów i obowiązujących praw*). Wstęp kopisty w kodeksie paryskim mówi natomiast o „Księdze wszystkich kanonów”.

Nomokanon w kodeksie berlińskim otwierają trzy wstępy¹⁹. Dwa z nich Michał zaczerpnął z innych dzieł (z dzieła Abū Šulḥa Yūnusa ibn ʿAbdallāha oraz z trzydziestu kanonów apostołskich), trzeci pochodzi od niego samego. Michał podzielił swój materiał na 72 rozdziały tematyczne o różnej objętości, niektóre z nich dzielą się z kolei na mniejsze jednostki. Do tego, jako dodatek, załączono kanony na temat dziedziczenia wzięte z *Nomokanonu* patriarchy Gabriela II. Ze swej natury *Nomokanon* to dzieło kompilacyjne. Michał wykorzystał w swej pracy różnorodny materiał. Cytuje mianowicie Biblię, różne kolekcje kanonów apostołskich, *Didaskalia apostołskie*, kanony dziewięciu synodów od Ankyry po Efez, kanony krążące pod imionami ojców Kościoła: Hipolita, Bazylego, Grzegorza z Nyssy, Jana Chryzostoma i Epifaniusza z Konstantynopola²⁰,

¹⁷ Na temat *Nomokanonu* Michała przede wszystkim: Riedel, *Kirchenrechtsquellen*, s. 89-115; Cöln, *The Nomocanonical Literature*, s. 10-13; Kaufhold, *Sources of Canon Law*, s. 284-285.

¹⁸ Taką ocenę daje: R.G. Coquin, *Le Synaxaire des Coptes. Un nouveau témoin de la recension de Haute Égypte*, AnBol 96 (1978) s. 360. Podtrzymuje ją: Swanson, *Michael of Damietta*, s. 113.

¹⁹ Dwa pierwsze wstępy brak w rękopisie paryskim (i w edycji al-Maqrīego opartej na tym rękopisie), ale Cöln (*The Nomocanonical Literature*, s. 11) uznaje ich włączenie za decyzję samego Michała.

²⁰ Pojawiające się w literaturze informacje o *Kanonach Klemensa* odnoszą się do zbioru 56 kanonów apostołskich przypisywanych przez część tradycji temu autorowi.

a także pewne rozstrzygnięcia patriarchy syro-ortodoksyjnego (jakobiczkiego) Cyriaka z Antiochii (793-817), patriarchy koptyjskiego Gabriela II ibn Turayka (1131-1145) oraz tzw. *Kanony Królów* (czyli cesarzy rzymskich)²¹. Poniżej pokrótce omawiam źródła wykorzystane przez Michała w przełożonym tutaj kanonie *O modlitwach i uczęszczaniu do kościoła*.

Kanony apostołskie (Qawanīn ar-rusul) – w literaturze naukowej znane jako *Kanony kościelne (Canones ecclesiastici/Ecclesiastical Canons)* – to jedna z dwóch kolekcji kanonicznych znanych w Egipcie, a przypisywanych Apostołom. Ten niejednorodny zbiór jest trudny do datowania. Pierwotna wersja grecka nie zachowała się. Nie mogła jednak być wcześniejsza niż IV wiek. W wersji arabskiej kolekcja liczy 71 kanonów i do takiej liczby odwołuje się Michał z Damietty. Kanony apostołskie po arabsku występują jednak zwykle łącznie w liczbie 127 i dzielą się na dwie księgi. W tym zbiorze 71 kanonów stanowi księgę pierwszą. Istnieje jednak również wersja koptyjska, będąca podstawą arabskiej, licząca 78 kanonów. Wedle tekstu arabskiego kanony te opierają się na oryginale greckim, ale ten nie zachował się. Poza koptyjskim (w dialekcie saidzkim²² i bohairskim²³) oraz arabskim²⁴ są znane również

²¹ Przekład na arabski wybranej legislacji bizantyńskiej nastąpił na przełomie XI i XII wieku w środowisku melkitów. Obecność regulacji o pochodzeniu świeckim w prawie kościelnym wynika z faktu, że pod panowaniem muzułmańskim to Kościół regulował sprawy wiernych, które dzisiaj określilibyśmy jako cywilne (sprawy rodzinne i dziedziczenie).

²² P. de Lagarde, *Aegyptiaca*, Gottingae 1883, s. 239-291 (tylko tekst koptyjski); G. Horner, *The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici*, London 1904, s. 295-363 (tylko przekład oparty na edycji Lagarde'a); U. Bouriant, *Les canons apostoliques de Clément de Rome. Traduction en dialecte copte thébain, d'après un manuscrit de la bibliothèque du patriarche jacobite du Caire*, „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes” 5 (1884) s. 199-216; U. Bouriant, *Les canons apostoliques de Clément de Rome. Traduction en dialecte copte thébain, d'après un manuscrit de la bibliothèque du patriarche jacobite du Caire (suite)*, „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes” 5 (1884) s. 199-216 (tylko tekst koptyjski); W. Till – J. Leipoldt, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts*, TU 58, Berlin 1954 (zawiera wydanie i przekład na niemiecki kanonów 31-62).

²³ H. Tattam, *The Apostolical Constitutions or Canons of the Apostles in Coptic*, London 1848.

²⁴ Wydania: Horner, *The Statutes of the Apostles*, s. 89-125 (tekst arabski), s. 233-293 (przekład); J. Périer – A. Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”. Texte arabe en partie inédit, publié et traduit en français d'après les manuscrits de Paris, de Rome et de Londres*, PO 8/4, Paris 1912, s. 553-710 [3-160]; 71 kanonów (księga I)

w przekładzie etiopskim²⁵. *Kanony kościelne* są kompilacją trzech wcześniejszych źródeł. Kanony 1-20 opierają się na tzw. *Apostolskim porządku kościelnym*, 21-47 – na *Tradycji apostolskiej*²⁶, a 48-71 – na materiale paralelnym do ósmej księgi *Konstytucji apostolskich* (a zatem ostatecznie sięgającym *Tradycji apostolskiej*), ale ułożonym w innym porządku i zmodyfikowanym w wielu miejscach. Kanony z drugiej i trzeciej części zbioru mają swoje paralele w przekładach orientalnych *Tradycji apostolskiej* oraz w greckim tekście ósmej księgi *Konstytucji apostolskich*²⁷. Łatwo zauważyć, choćby w tłumaczonych kanonach, że kanony z drugiej i trzeciej części dublują swą treść w nieco innej formie. Wynika to z tego, że dwukrotnie został w zbiorze wykorzystany materiał wywodzący się *Tradycji apostolskiej*.

Kanony Hipolita to kolekcja 38 kanonów znana tylko w Egipcie. Jej oryginał jest grecki i powstał na przełomie V/VI wieku, ale cały tekst zachował się jedynie po arabsku. Przypisany został Hipolitowi Rzymskiemu. Również i ten zbiór opiera się na *Tradycji apostolskiej*. Krytyczne wydanie *Kanonów Hipolita* opracował René-Georges Coquin²⁸. Jako że *Nomokanon* Michała zawiera około trzech czwartych *Kanonów Hipolita*, jest on ważnym źródłem do ich rekonstrukcji.

na s. 573-663 [23-113] (tekst arabski i przekład francuski). Istnieje również nowe arabskie wydanie zawierające jednak tekst uwspółcześiony: *Qawānīn ar-rusul fī taqlīd al-kanīsa al-qibṭiyya* [*Kanony apostolskie w tradycji kościoła koptyjskiego*], opr. A. al-Maqārī, Al-Qāhira 2013.

²⁵ Horner, *The Statutes of the Apostles*, s. 1-87 (tekst etiopski), 127-232 (przekład).

²⁶ Porządek ten powstał w III wieku oryginalnie w języku greckim. *Tradycja apostolska* zachowała się jedynie w przekładach i parafrazach. Odwołujemy się do synoptycznego przekładu z komentarzem oraz podziału *Tradycji apostolskiej* za: P.F. Bradshaw – M.E. Johnson – L.E. Phillips, *The Apostolic Tradition: A Commentary*, Minneapolis 2002.

²⁷ Przekład polski: *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii; Prawo kanoniczne świętych Apostołów; Kary świętych Apostołów dla upadłych; Euchologion Serapiona*, tł. S. Kalinkowski (*Konstytucje*) – A. Caba (pozostałe pisma), opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 42, Kraków 2007. Wydanie to opiera się na starej edycji F.X. Funka z 1905. Istnieje nowsze wydanie M. Metzgera (*Les Constitutions apostoliques*, t. 1-3, SCh 320, 329, 336, Paris 1985-1987).

²⁸ Coquin, *Les Canons d'Hippolyte*. Istnieje przekład polski *Kanonów Hipolita*, który reprodukuje również tekst arabski Coquina: *Kanony Hipolita (wersja arabska)*, tł. J. Szymańczyk, *Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 49, Kraków 2009, s. 176-203.

Kanony Bazylego – kolekcja 105 (lub 106) kanonów znana tylko z Egiptu, choć treść kanonów wskazuje, że musiały powstać poza nim²⁹. Oryginał powstał w języku greckim, prawdopodobnie w VI (może nawet w V wieku)³⁰, ale zachowały się tylko wersje koptyjska (saidzka) i arabska. Tekst koptyjski w wielu miejscach różni się jednak od arabskiego. Edycja krytyczna jest w opracowaniu. W tym momencie w całości dostępny jest tylko przekład Wilhelma Riedla na niemiecki wykonany na podstawie jednego rękopisu.

Nomokanon Michała z Damietty reguluje rozmaite aspekty funkcjonowania Kościoła jako instytucji oraz poszczególnych jego stanów. Istotne miejsce zajmują w nim zwłaszcza święcenia i obowiązki duchownych, sposób życia duchownych i świeckich, kary kościelne wobec jednych i drugich, małżeństwo i życie seksualne, niewolnicy, dziedziczenie, życie monastyczne, wyposażenie kościołów, majątek kościelny, stosunki chrześcijan z władzą świecką, chrzest i Eucharystia, posty, śluby, dziesięciny. Dzieło nie zawiera materiału ściśle liturgicznego ani teologicznego za wyjątkiem 23 anatematyzmów Pierwszego Soboru Konstantynopolińskiego, przytoczonych we wstępie³¹.

Mimo że *Nomokanon* zbiera i organizuje tematycznie istniejący już uprzednio materiał kanoniczny, widać w nim piętno epoki oraz aktywności samego autora. W zbiorze kładzie się nacisk na zachowanie tożsamości religijnej Koptów, zarówno wobec muzułmańskiego otoczenia, jak i melkitów – z którymi Michał polemizował w swych innych dziełach³². Szczegółowa analiza treści *Nomokanonu* i sposobu, w jaki Michał aktualizował dawne prawodawstwo w świetle nowych czasów, czeka dopiero na zbadanie. Dzieło to nie cieszy się bowiem zainteresowaniem badaczy.

Należy podkreślić, że *Nomokanon* był prywatną inicjatywą Michała i w żadnym momencie nie stał się oficjalnym zbiorem prawa kościelnego,

²⁹ W. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen*, s. 231-283 (przekład niemiecki). Na temat niepublikowanej wersji koptyjskiej: A. Camplani – F. Contardi, *Remarks on the Textual Contribution of the Coptic Codices Preserving the Canons of Saint Basil, with Edition of the Ordination Rite for the Bishop (Canon 46)*, w: *Philologie, herméneutique et histoire des textes entre Orient et Occident. Mélanges en hommage à Sever J. Voicu*, red. F.P. Barone – C. Macé – P.A. Ubierna, *Instrumenta patristica et mediaevalia* 73, Turnhout 2017, s. 139-159; A. Camplani – F. Contardi, *The Canons Attributed to Basil of Caesarea in the Context of the Canonical Literature Preserved in Coptic*, „*Admantius*” 24 (2018) s. 150-164.

³⁰ Camplani – Contardi, *The Canons Attributed to Basil*, s. 160.

³¹ Przekład: Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen*, s. 94-97.

³² Swanson, *Michael of Damietta*, s. 112-113.

choć sam Michał zapewne korzystał w swej praktyce biskupiej ze zgrupowanego materiału. Kompilacja prędko zresztą straciła na aktualności, kiedy pół wieku później swe dzieło ukończył Aṣ-Ṣafī ibn al-‘Assāl. Dla badaczy historii Kościoła w Egipcie *Nomokanon* zachowuje jednak znaczną wartość z powodu przechowania starszych kolekcji kanonicznych.

Musimy zadać sobie jeszcze pytanie o status samych kanonów w Kościele koptyjskim. *Nomokanon* zbiera teksty, które powstały kilkaset lat wcześniej, w innej rzeczywistości społecznej, politycznej i kościelnej. Podchodzi do nich jednak raczej konserwatywnie, zachowując je w całości i poddając jedynie drobnym modyfikacjom. Za sprawą takiego podejścia mamy w *Nomokanonie* duplikaty, a nawet kanony wzajemnie sprzeczne. Mamy też przepisy, które ignorują rzeczywistość społeczną, jak nakaz czytania Pisma w domu, podczas gdy zdecydowana większość Koptów (i nie tylko ich) była niepiśmienna i zbyt biedna, by posiadać książki. Wszystko to prowadzi do wniosku, że kanony zebrane w *Nomokanonie* nie są prawem kościelnym w dzisiejszym znaczeniu – nie nadawały się bowiem do bezpośredniego stosowania. Miały jednak inne cele. Przede wszystkim są to teksty o znaczeniu ideowym i programowym, nie zaś aplikacyjnym. Kreślą pewną wizję wspólnoty, zakorzenionej w głębokiej przeszłości i opartej na Biblii oraz Ojcach Kościoła. Być może, jak uważa Alberto Camplani, starożytne zbiory kanonów miały przede wszystkim budować tożsamość danego Kościoła, choćby poprzez podkreślanie jego starożytności³³.

W celu rozwiązania aktualnego problemu konkretny biskup rozstrzygał sprawy swoich wiernych wedle rozeznania, jedynie wsparty pewną wizją zawartą w kanonach. O takim podejściu świadczy brak przywołań konkretnych kanonów w decyzjach biskupich zachowanych na papierach i ostrakach, a zachowało się ich trochę³⁴.

Nomokanon Michała z Damietty dopiero niedawno doczekał się edycji krytycznej. Przygotował ją Aṭanāsīyūs al-Maqārī³⁵. Niestety została

³³ Zob. Camplani – Contardi, *The Canons Attributed to Basil*, s. 161.

³⁴ Na temat tekstów normatywnych w późnoantycznym Egipcie istotne uwagi ogólne daje: E. Wipszycka, *The Alexandrian Church: People and Institutions*, Journal of Juristic Papyrology Supplement 25, Warsaw 2015, s. 27-29. Na temat stosowania kanonów w praktyce biskupów tebańskich, zob. R. Dekker, *Episcopal Networks and Authority in Late Antique Egypt: Bishops of the Theban Region at Work*, Orientalia Lovaniensia Analecta 264, Leuven 2018, s. 196.

³⁵ Aṭanāsīyūs al-Maqārī, *Maḡmū‘ qawānīn al-anbā Mīḥā‘īl muṭrān Dumyāt fī āl-qarn at-īānī ‘aṣar al-mīlādī, wa-nuṣuṣ ba‘ḍ mu‘allafātihi āl-uhūrā* [Zbiór kanonów

ona wydana wyłącznie po arabsku i nie zawiera przekładu na żaden inny język. Nie istnieje też żaden przekład całego *Nomokanonu*. Wilhelm Riedel przełożył na niemiecki jedynie wstęp Michała oraz przedstawił szczegółowy inwentarz zawartości poszczególnych kanonów³⁶. Niniejsze tłumaczenie jest zatem pierwszym przekładem kanonu 47/9 na jakikolwiek język. Wybór tego kanonu wynika z zainteresowań badawczych autorów, którzy zajmują się religijnością świeckich w późnoantycznym Egipcie. Przekład opiera się na wspomnianej edycji al-Maqārīego. Adam Nieuważny jest autorem przekładu z języka arabskiego i komentarzy językowych w przypisach. Przemysław Piwowarczyk odpowiada za wstęp i przypisy historyczno-literackie. Zastosowano transkrypcję języka arabskiego według standardu ISO (UW). Podział tekstu na strony *recto* i *verso* odnosi się do rękopisu paryskiego w wydaniu al-Maqārīego.

5. Bibliografia

5.1. Wydanie:

Maġmū‘ qawānīn al-anbā Mīhā’il muṭrān Dumyāt fī ʾāl-qarn at-tānī ‘ašar al-mīlādī, wa-nuṣūṣ ba ‘d mu ‘allafātihi ʾāl-uḥrā [Zbiór kanonów Michała metropolity Damietty w XII w. n.e. oraz teksty niektórych innych jego dzieł], t. 1-2, opr. A. al-Maqārī, al-Qāhira 2016-2017.

5.2. Inne źródła:

Al-Maqārī A., opr., *Qawānīn ar-rusul fī taqlīd al-kanīsa al-qibṭiyya* [Kanony apostołskie w tradycji Kościoła koptyjskiego], opr. A. al-Maqārī, Al-Qāhira 2013.
 Awad J.F., opr., *Al-maġmū‘ aš-šafawī: yataḍamman al-qawānīn allatī ġama ‘ahā ʾāl-‘allāma ʾāš-šayḥ aš-Šafī Abū ʾāl-Faḍā’il ibn al-‘Assāl*, t. 1, al-Qāhira 1908.
 Bouriant U., opr., *Les canons apostoliques de Clément de Rome. Traduction en dialecte copte thébain, d’après un manuscrit de la bibliothèque du patriarche jacobite du Caire*, „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l’archéologie égyptiennes et assyriennes” 5 (1884) s. 199-216.

Michała metropolity Damietty w XII w. n.e. oraz teksty niektórych innych jego dzieł, t. 1-2, Naṣr City, al-Qāhira 2016-2017.

³⁶ W. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen*, s. 91-115. Kanony dotyczące patriarchy przedstawił szczegółowo: M. Brogi, *Il patriarca nelle fonti giuridiche arabe della Chiesa copta (dal sec. X al sec. XIII)*, „Studia Orientalia Christiana Collectanea” 14 (1970-1971) s. 108-112.

- Bouriant U., opr., *Les canons apostoliques de Clément de Rome. Traduction en dialecte copte thébain, d'après un manuscrit de la bibliothèque du patriarche jacobite du Caire (suite)*, „Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes” 6 (1885) s. 97-115.
- Coquin R.-G., opr., *Les canons d'Hippolyte. Édition critique de la version arabe introduction et traduction française*, PO 31/2, Paris 1966.
- Evetts B.T.A., opr. i tł., *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries Attributed to Abû Şâlih, the Armenian*, Oxford 1895.
- Horner G., opr., *The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici*, London 1904.
- Kanony Hipolita (wersja arabska)*, tł. J. Szymańczyk, w: *Kanony Ojców Greckich (tekst grecki i polski), Atanazego i Hipolita (tekst arabski i polski)*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 49, Kraków 2009, s. 176-203.
- Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii; Prawo kanoniczne świętych Apostolów; Kary świętych Apostolów dla upadłych; Euchologion Serapiona*, tł. S. Kalinkowski (*Konstytucje*) – A. Caba (pozostałe pisma), opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 42, Kraków 2007.
- Lagarde P. de, opr., *Aegyptiaca*, Gottingae 1883.
- Metzger M., opr., *Les Constitutions apostoliques*, t. 1-3, SCh 320, 329, 336, Paris 1985-1987.
- Périer J. – Périer A., opr., *Les „127 Canons des Apôtres”. Texte arabe en partie inédit, publié et traduit en français d'après les manuscrits de Paris, de Rome et de Londres*, PO 8/4, Paris 1912.
- Tattam H., opr., *The Apostolical Constitutions or Canons of the Apostles in Coptic*, London 1848.
- Till W. – Leipoldt J., opr., *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts*, TU 58, Berlin 1954.

5.3. Literatura:

- Bradshaw P.F. – Johnson M.E. – Phillips L.E., *The Apostolic Tradition: A Commentary*, Minneapolis 2002.
- Broggi M., *Il patriarca nelle fonti giuridiche arabe della Chiesa copta (dal sec. X al sec. XIII)*, „Studia Orientalia Christiana Collectanea” 14 (1970-1971) s. 3-161.
- Burmester O.H.E., *The Sayings of Michael, Metropolitan of Damietta*, OCP 2 (1936) s. 101-128.
- Camplani A. – Contardi F., *Remarks on the Textual Contribution of the Coptic Codices Preserving the Canons of Saint Basil, with Edition of the Ordination Rite for the Bishop (Canon 46)*, w: *Philologie, herméneutique et histoire des textes entre Orient et Occident. Mélanges en hommage à Sever J. Voicu*, red. F.P. Barone – C. Macé – P.A. Ubierna, *Instrumenta patristica et mediaevalia* 73, Turnhout 2017, s. 139-159.

- Camplani A. – Contardi F., *The Canons Attributed to Basil of Caesarea in the Context of the Canonical Literature Preserved in Coptic*, „Adamantius” 24 (2018) s. 150-164.
- Coquin R.-G., *Le Synaxaire des Coptes. Un nouveau témoin de la recension de Haute Égypte*, „Analecta Bollandiana” 96 (1978) s. 351-365.
- Coquin R.-G., *Nomocanons, Copto-Arabic*, w: *Coptic Encyclopedia*, t. 6, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1799.
- Cöln F.J., *The Nomocanonical Literature of the Copto-Arabic Church of Alexandria*, Coptic Studies Library 7, Piscataway 2013.
- Dekker R., *Episcopal Networks and Authority in Late Antique Egypt: Bishops of the Theban Region at Work*, Orientalia Lovaniensia Analecta 264, Leuven 2018.
- Frederick V., *Farajallāh al-Akhmīmī*, w: *Coptic Encyclopedia*, t. 4, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1089.
- Graf G., *Ein Reformversuch innerhalb der koptischen Kirche im zwölften Jahrhundert*, Paderborn 1923.
- Graf G., *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, t. 2: *Die Schriftsteller bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, Studi e Testi 133, Città del Vaticano 1947.
- Kaufhold H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, w: *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, red. W. Hartmann – K. Pennington, Washington 2012, s. 215-342.
- Lampe G.W.H., *A Greek Patristic Lexicon*, Oxford 1961.
- Orlandi T., *Coptic Texts Relating to the Church Canons: An Overview*, Roma 2016.
- Riedel W., *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig 1900.
- Riedel W., *Der Katalog der christlichen Schriften in arabischer Sprache von Abū 'l-Barakāt*, „Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen” (1902) s. 635-706.
- Swanson M., *Two Vatican Manuscripts of „The Book of the Master and the Disciple” (Eight Chapters) of Mark ibn al-Qunbar*, „Orientalia Christiana Periodica” 66 (2000) s. 185-193.
- Swanson M.N., *Michael of Damietta*, w: *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, t. 4: (1200-1350), red. D. Thomas at alii, Leiden 2012, s. 109-114.
- Wipszycka E., *The Alexandrian Church: People and Institutions*, Journal of Juristic Papyrology Supplement 25, Warsaw 2015.
- Zanetti U., *Le Nomocanon du ms. St-Macaire 267 (can. 6)*, „Parole de l'Orient” 16 (1990-1991) s. 189-206.

6. Przekład

Kanon 47, Rozdział dziewiąty³⁷ (*O modlitwach i uczęszczaniu do kościoła*)

Kanony apostołskie, kanon 42 spośród 71³⁸

(Niech) ludzie wierzący, kiedy budzą się i wstają, zanim zabiorą się za cokolwiek, modlą się do Pana, a potem zajmują się swoimi sprawami.

A jeśli będą głoszone nauki, niech uznają je za lepsze dla siebie (od prywatnej modlitwy)³⁹ i pójdą słuchać słów nauczania, które są słowami Boga i umacniają dusze. Niech śpieszą do kościoła, miejsca, w którym jest Duch i w którym rodzą się owoce.

Kanony apostołskie, kanon 43 spośród 71⁴⁰

Niech każdy wierzący uczyni swoim zwyczajem przyjęcie Najświętszego Sakramentu, zanim czegegokolwiek skosztuje. Jeśli jest w nim wiara, niech to spożyje, a jeśli ktoś podał mu zabójczą truciznę, to nie zada mu ona męki.

³⁷ Riedel (*Die Kirchenrechtsquellen*, s. 107) oznaczył ten kanon jako 47i, „über die Gebete und den Kirchenbesuch”.

³⁸ Wersja arabska: Horner, *The Statutes*, s. 105 (tekst), s. 260-261 (przekład); Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”*, s. 613-614 [63-64]; wersja koptyjska: *Canones ecclesiastici* 57, opr. Lagarde, *Aegyptiaca*, s. 261-262; tł. Horner, *The Statutes*, s. 325; *Constitutiones apostolorum* VIII 32, 18. Jest to kanon, który opiera się o *Tradycję apostołską* (*Traditio apostolica* 35). Zob. Bradshaw, *The Apostolic Tradition*, s. 178-179. Kanon ten nie tylko podkreśla obowiązek porannej modlitwy, ale również wskazuje na wyższość modlitwy wspólnotowej nad prywatną.

³⁹ Tekst arabski nie precyzuje, od czego lepsze są publiczne nauki. Gramatycznie można by uznać, że od pracy. Inne porządki kościelne oparte na *Tradycji apostołskiej* wyraźnie podają, że chodzi tutaj o wyższość zgromadzenia w kościele nad modlitwą prywatną.

⁴⁰ Wersja arabska: Horner, *The Statutes*, s. 105 (tekst), 261 (przekład); Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”*, s. 614 [64]; wersja koptyjska: *Canones ecclesiastici* 58, opr. Lagarde, *Aegyptiaca*, s. 262; tł. Horner, *The Statutes*, s. 326; zob. Bradshaw, *The Apostolic Tradition*, s. 180-181 (*Traditio apostolica* 36).

Kanony apostołskie, kanon 47 spośród 71⁴¹

Każdy wierzący i wierząca, jeśli wstaną wczesnym rankiem, zanim zrobią cokolwiek, niech umyją ręce, pomodlą się do Boga, a potem pójdą do swoich zajęć.

(f. 111r) A jeśli zostaną pouczeni słowem, niech każdy postanowi pójść do miejsca nauczania i wprowadzi do swojego serca myśl, że ten, którego słucha, to Bóg, mówiący ustami nauczyciela i mieszkający w kościele, i że może porzucić zło dnia powszedniego. Niech bogobojny⁴² uważa to za swoją wielką stratę, jeśli nie uda się do miejsca nauczania, szczególnie jeśli umie czytać.

Kiedy przybędzie nauczyciel, nie spóźniaj się do kościoła, miejsca, w którym się naucza. Wtedy nauczycielowi będzie poddane to, co jest korzystne dla każdego (człowieka) i usłyszają (od nauczyciela) to, o czym on sam nie myślał. I otrzymasz od tego, który naucza, to, co poddał Duch Święty. W ten sposób twoja wierność będzie utwierdzona tym, co usłyszysz. Powiedzą ci też w tym miejscu, co masz czynić w swoim domu. Dlatego niech każdy śpieszy do kościoła, miejsca, w którym jest blask Ducha.

Jeśli byłby zaś dzień, w którym nie ma nauczania, niech każdy, pozostając w swoim domu, weźmie Pismo Święte i czyta to, o czym wie, że jest dobre⁴³.

⁴¹ Wersja arabska: Horner, *The Statutes*, s. 106-108 (tekst), 262-266 (przekład); Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”*, s. 616-622 [66-72]; wersja koptyjska: *Canones ecclesiastici* 62, ed. Lagarde, *Aegyptiaca*, s. 263-266, tł. Horner, *The Statutes*, s. 327-332 (tekst różni się znacząco od wersji w *Nomokanonie*). Zob. *Traditio apostolica* 41, Bradshaw, *The Apostolic Tradition*, s. 194-215 (obfity komentarz); *Constitutiones apostolorum* VIII 32, 18; VIII 34, 4. Kanon ten jest w części powtórzeniem kanonu 42, ale źródłem tego powtórzenia jest oparcie obu na *Tradycji apostołskiej*.

⁴² W tekście głównym edycji al-Maqārīego jest niepasujące w tym miejscu słowo الخائب ('nieudacznik'). Użyłem więc lekcji z przypisu (al-Maqārī, *Majmū' qawānīn*, t. 2, s. 705, przyp. 748; jest to lekcja za tekstem kanonów apostołskich w wydaniu samego al-Maqārīego), gdzie podano wariant الخائف, czyli 'bojący się', w domyśle Boga. Wydaje się jednak, że bardziej logicznym wyjaśnieniem tego miejsca jest założenie, że miało tam być słowo الغائب, czyli 'nieobecny', i mamy do czynienia albo z błędem skryby, albo z błędnym odczytaniem tekstu przez wydawcę.

⁴³ Ten zdumiewający przepis zdaje się sugerować zasadniczą piśmienność wiernych, których stać dodatkowo na posiadanie książek w domu. Jest to jednak zapis sięgający *Tradycji apostołskiej*, powstałej – jak się zdaje – w kręgu zamożnej i wyedukowanej elity. Obecność tego zapisu w kanonach arabskich ukazuje, jak Kościół (nie tylko koptyjski) konserwował całkowicie nieadekwatne społecznie przepisy prawa wypracowane w innych czasach i kontekstach społecznych.

A kiedy jesteś w domu, módl się o godzinie trzeciej i chwal Boga. A jeśli byłbyś w innym miejscu i nadejdzie ta godzina, módl się do Boga w swoim sercu⁴⁴. Bo w tej godzinie ujrano Chrystusa przybitego do drzewa [krzyża] i dlatego Stare Prawo nakazuje, aby o trzeciej godzinie podnosić chleb ofiarny, na wzór najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa, i zabijać baranka, który jest obrazem Baranka najdoskonalszego. Ponieważ pasterzem jest Chrystus, Chleb, który zstąpił z nieba⁴⁵.

Módl się o godzinie szóstej, bo kiedy Chrystusa powieszono na drzewie, ów dzień się podzielił i zapanowała ciemność. Módl się o tej godzinie, żarliwie naśladując głos tego, który modlił się i sprawił, że cała ziemia pogrążyła się w ciemnościach dla tych, którzy nie wierzyli⁴⁶.

Także o godzinie dziewiątej odprawiajcie uroczyste modły i adoracje, abyście wiedzieli, jak dusze pobożne błogosławią prawdziwego Boga, który pamięta o swoich świętych i wysłał swojego Syna, który jest jego Słowem, aby dać im światłość⁴⁷. Albowiem to o tej godzinie Chrystus został pchnięty w bok i wypłynęła woda i krew, a potem rozświetlił innym resztę dnia, aż do nastania nocy.

Dlatego i ty, kiedy kończy się dzień (f. 111v) i (kiedy) masz zacząć nowy dzień na wzór zmartwychwstania⁴⁸, módl się, zanim położysz się na spoczynek.

A jeśli wstaniesz o północy, obmyj ręce wodą i módl się. A jeśli masz żonę, to módlcie się razem. Jeśli jeszcze nie jest wierząca, oddal się, pomódl się sam i wracaj do łoża. A ty, który jesteś związany węzłem małżeńskim, nie zwlekaj z modlitwą, bo nie jesteście nieczyści wy, którzy zostaliście naznaczeni wodą⁴⁹. Nie potrzebujecie ponownego obmycia, bo jesteście czyści.

Jeśli dmuchniesz w dłonie i przeżegnasz się wilgocią, która wyleci z twoich ust, jesteś oczyszczony aż do stóp⁵⁰. Ponieważ to jest Duch

⁴⁴ Chodzi o modlitwę cichą, umysłową. W domowych warunkach, nawet w samotności, starożytni chrześcijanie modlili się na głos.

⁴⁵ Por. J 10,11; J 6,41.58; Bradshaw, *The Apostolic Tradition*, s. 207-208.

⁴⁶ W tekście saidzkim (kanon 62) jest mowa wprost o „żydach, którzy nie uwierzyli”. Tekst arabski adaptuje kanon do sytuacji, w której chrześcijanie żyją w otoczeniu muzułmańskim.

⁴⁷ Uzasadnieniem modlitwy o godzinie dziewiątej jest nie tyle śmierć Chrystusa, co jego zstąpienie do otchłani.

⁴⁸ Przyjmuje się tutaj koncepcję dnia, który rozpoczyna się zachodem słońca.

⁴⁹ Chodzi o wodę chrztu.

⁵⁰ Ewidentnie wilgotne tchnienie jest tutaj traktowane jako ekwiwalent obmycia rąk.

Święty, to krople wody chrztu wychodzące ze źródła, którym jest serce wierzących. I oczyszczają one tych, którzy wierzą.

Należy się modlić o tej godzinie, ponieważ mędrcy czynili tak przed nami, albowiem zastępy anielskie służą duszom pobożnych i wychwalają Boga o tej godzinie. Również Pan rzekł: „Oto pan młody przybył, wyjdźcie mu na spotkanie”⁵¹. Następnie znowu rzekł: „Strzeżcie się, bo nie wiecie, którego dnia przyjdzie ani o której godzinie”⁵².

A kiedy wstaniesz o pianiu koguta, módl się, ponieważ synowie Izraela wyrzekli się Chrystusa, kiedy zapiał kogut. To wiemy dzięki wierze, czekając z nadzieją na ten dzień wiecznej światłości, która będzie nam świecić w dzień zmartwychwstania.

Jeśli to wypełnicie, będziecie o tym pamiętać i pouczać się wzajemnie, aby to czynić, nie zaznacie smutku od nikogo, nigdy nie upadniecie i będziecie pamiętać o Chrystusie w każdym momencie.

Zawsze pieczętuj⁵³ swoje czoło, kiedy się boisz, jest to bowiem przykładowy uczynek⁵⁴. Ten, który odpędza diabła od siebie, wie, że jeśli uczynimy to z ufnością, pokonamy go nie tylko przed ludźmi, ale też z wiedzą, która stanowi twoją siłę⁵⁵ niczym broń⁵⁶.

Ponieważ Zwodziciel patrzy tylko na siłę serca. Jeśli zobaczy, że człowiek jest wewnętrznie rozsądny oraz że jest wewnętrznie i zewnętrznie naznaczony znakiem Słowa, to ucieka i śpiesznie uchodzi od Ducha Świętego, który jest w człowieku, w którym uczynił sobie mieszkanie. Zaczęło się to od Mojżesza, który nauczył nas tego przez baranka paschalnego, który został zabity. Nakazał nam skropić jego krwią (f. 112r) odrzwia i progi, a wiara uświadamia nam obecny nasz stan, dany nam od doskonałego Baranka, tego, który, jeśli naznaczymy nim nasze czoło, uratuje nas od chcącego nas zabić. Jeśli

⁵¹ Mt 25,6.

⁵² Parafraza Mt 25,13.

⁵³ W tekście arabskim występuje tryb rozkazujący czasownika رَشَمَ (*rašama*), który oznacza ‘pieczętować, oznaczać’, ale w tym kontekście przyjmuje znaczenie ‘robić znak krzyża’, przy czym po arabsku, mówiąc o czynieniu znaku krzyża, można, ale nie trzeba, dodawać słowo „krzyż”, aby tak właśnie był rozumiany ten czasownik. Można zatem powiedzieć رَشَمَ الصَّلِيبِ (*rašama aš-šalīb*), dosł. ‘oznaczył krzyżem’, jednakże samo رَشَمَ (*rašama*) jest w zasadzie równoznaczne. Także w chrześcijańskich tekstach greckich znak krzyża jest powszechnie określane jako pieczęć (σφραγίς). Zob. G.W.H. Lampe, *A Greek Patristic Lexicon*, Oxford 1961, s. 1356.

⁵⁴ Można też tłumaczyć ‘wzorowy uczynek’.

⁵⁵ Tak w tekście. Należy rozumieć jako ‘naszą siłę’.

⁵⁶ Od tego miejsca kanon opiera się na *Traditio apostolica* 42.

zrobicie to z dziękczynieniem i prawdziwą wiarą, będziecie stali w wierze i otrzymacie dar życia wiecznego.

Zalecamy wam, byście byli ostrożni wobec tego (o czym mowa poniżej). Wy, którzy macie serca, [o ile zostały]⁵⁷ ocalone przez naukę usłyszaną od Apostołów, to żadna herezja nie sprawi, że któryś z was zbłądzi. A oto namnożyły się liczne herezje, ponieważ wasi poprzednicy nie chcieli pojąć istoty nauczania Apostołów, tylko szli za swoimi zachciankami i czynili to, co było im miłe, a nie to, co właściwe.

A jeśli coś pozostało, moi kochani, to Bóg ukaże to temu, kto jest tego godzien, i poprowadzi on Kościół do bezpiecznej przystani. Oto kanony kościelne⁵⁸.

Kanony apostołskie, kanon 64 spośród 71⁵⁹

Każdy wierzący lub wierząca, kiedy wstaje rano, zanim zrobi cokolwiek, niech umyje ręce wodą i modli się. A gdyby rozmawiano i spierano się na temat nauczania, niech postawią nauczanie ponad pracą.

Kanony apostołskie, kanon 67 spośród 71⁶⁰

Kiedy wstajecie o świcie, módlcie się o godzinie trzeciej i o godzinie szóstej. Módlcie się i o godzinie dziewiątej, i wieczorem, i o pianiu koguta. Jeśli chodzi o świt, to Bóg dał nam światło, sprawił, że noc przeszła, i podarował nam dzień. Co do godziny trzeciej, to o tej godzinie Piłat wydał wyrok na Pana. Co do godziny szóstej, to o tej godzinie ukrzyżowano Pana.

A o godzinie dziewiątej oddał ducha i zasmuciła się cała ziemia. Kiedy pchnięto Go w bok, wypłynęła z niego krew i woda. A kiedy Pan został

⁵⁷ Tekst w nawiasie kwadratowym jest uzupełnieniem wydawcy.

⁵⁸ Zdanie to zostało przejęte ze źródłowych kanonów apostołskich i nie pełni żadnej roli w strukturze *Nomokanonu*. Zob. Horner, *The Statutes*, s. 108 (tekst), 266 (przekład).

⁵⁹ Por. Horner, *The Statutes*, s. 118 (tekst), 283-284 (przekład); Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”*, s. 648 [98]. Kanon ten oparty jest na materiale źródłowym wykorzystanym też w kanonie 42, lecz w innej redakcji. Zob. przyp. 38.

⁶⁰ Por. Horner, *The Statutes*, s. 119-120 (tekst), 285-286 (przekład); Périer, *Les „127 Canons des Apôtres”*, s. 651 [101]. Kanon ten oparty jest na materiale źródłowym wykorzystanym też w kanonie 47, lecz w innej redakcji. Zob. przyp. 41.

ukrzyżowany, całe stworzenie się przestraszyło i zadrżało przed Nim z powodu tego, co uczynili bezbożni Żydzi, nie mogąc znieść widoku wyszydzanego Pana. A nocą składajcie dzięki, bo dano wam noc jako wytchnienie od zmęczenia dnia. A jeśli chodzi o pianie koguta, módlcie się, bo zwiastowano wam, że o tej godzinie nastanie dzień, abyście zajmowali się swoimi sprawami oraz uczynkami pobożnymi i abyście je czynili.

Apollides [Hipolit], z kanonu (f. 112v) dwudziestego piątego⁶¹

Niech każdy spośród chrześcijan modli się, kiedy wstanie o świcie i myje ręce, jeśli chce się modlić, zanim zrobi cokolwiek. Módlcie się też o trzeciej godzinie, bo wtedy właśnie ukrzyżowano Jezusa Zbawiciela z Jego woli dla naszego zbawienia i oswobodzenia. Módlcie się też o godzinie szóstej, bo wtedy zadrżała cała ziemia z powodu zła, które wyrządzili Mu Żydzi. Także o godzinie dziewiątej módlcie się, bo wtedy Chrystus ukrzyżowany oddał swego ducha w ręce Ojca⁶². Także o zachodzie słońca módlcie się, ponieważ wtedy kończy się dzień⁶³.

Wieczorem również się módlcie, ponieważ Dawid mówi: „Nocą rozmyślałem”⁶⁴. Módlcie się też o północy, ponieważ Dawid też tak czynił, a także Paweł i Syłas, słudzy Chrystusa, modlili się o północy i wychwalali Boga⁶⁵.

Apollides [Hipolit], kanon dwudziesty siódmy⁶⁶

Każdego dnia, w którym nie ma modlitwy w kościele, bierz do ręki Pismo Święte i czytaj, niech słońce co rano widzi Księgę w twoich rękach⁶⁷.

⁶¹ Por. Coquin, *Les canons d'Hippolyte*, s. 392-393 [124-125] (tekst i przekład); *Kanony Hipolita*, s. 192 (przekład polski).

⁶² Łk 23,46.

⁶³ Osobnej modlitwy o zachodzie słońca brak w *Tradycji apostołskiej*. Jest to *Sondergut Kanonów Hipolita*.

⁶⁴ Zob. Ps 77,7.

⁶⁵ Dz 16,25.

⁶⁶ Por. Coquin, *Les canons d'Hippolyte*, s. 394-397 [126-129] (tekst i przekład); *Kanony Hipolita*, s. 193-194 (przekład polski). Kanon ten w wydaniu Coquina różni się znacząco od przywołanego w *Nomokanonie*.

⁶⁷ Tekst *Nomokanonu* w edycji al-Maqārīego ma właśnie ‘ręce’, choć tekst *Kanonów Hipolita* ustalony przez Coquina (przywołany też w przypisie al-Maqārīego)

Chrześcijanin powinien umyć ręce za każdym razem, kiedy się modli. A związany węzłem małżeńskim, nawet jeśli wstaje od swojej małżonki⁶⁸, niech się modli, bo małżeństwo nie jest nieczyste i nie ma potrzeby myć się wodą po ponownych narodzinach, oprócz obmycia rąk i niczego więcej, albowiem Duch Święty naznacza ciało wierzącego i oczyszcza je w całości.

Niech każdy modli się o północy z wielką bacnością, ponieważ nasi Ojcowie mówili, że o tej godzinie całe stworzenie oddaje się w całości chwaleńiu Boga. Wszystkie zastępy anielskie i dusze pobożnych błogosławią Boga, albowiem Pan zaświadcza o tym, mówiąc: „O północy rozległ się głos: Oto pan młody przybył, wyjdźcie mu na spotkanie”⁶⁹.

Módlcie się też o pianiu koguta i niech będą wtedy odprawiane modły w kościołach, to bowiem Pan rzekł: „Miejcie się na bacności, bo nie wiecie, kiedy przyjdzie Syn Człowieczy: o pianiu koguta czy raniem”. Oznacza to, że musimy pamiętać o Bogu w każdej godzinie. A kiedy człowiek (f. 113r) leży w swoim łożu⁷⁰, niech w sercu swoim modli się do Boga⁷¹.

Czyńmy to i pouczajmy się wzajemnie wspólnie z katechumenami, by służyć Bogu, a złe duchy⁷² nie będą mogły nas pokonać, jeśli będziemy wspominać imię Chrystusa, naszego Boga, o każdej godzinie.

Bazyli, kanon dwudziesty ósmy⁷³

Podczas modlitwy za każdym razem prosimy zgodnie z tym, co mówił Apostoł: „Módlcie się bez ustanku”⁷⁴. Powiedział też:

przyjmuje lekcję ‘na nogach’, co rozumie się jako ‘na kolanach’. Późniejszy wariant może odnosić się do zmiany praktyk lektury na przestrzeni wieków.

⁶⁸ Być może przyzwalające zdanie wtrącone podkreśla odrębność praktyki chrześcijańskiej od muzułmańskiej. Muzułmanie muszą bowiem dokonać pełnej ablucji przed modlitwą, jeśli następuje ona po stosunku.

⁶⁹ Mt 25,6.

⁷⁰ Najbardziej dosłowne tłumaczenie brzmiałoby: „A kiedy człowiek śpi w swoim łożu”. Jest to jednak znaczenie trudne do przyjęcia w kontekście nakazu modlitwy.

⁷¹ Por. Mt 24,44; Mk 13,35; Łk 12,40.

⁷² W arabskim oryginale dosł. شياطين, czyli liczba mnoga od شيطان (‘szatan’).

⁷³ Tł. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen*, s. 245-246.

⁷⁴ 1Tes 5,17. W tekście mamy dosłownie ‘módlcie się żarliwie’. Tłumaczenie podąża jednak za sensem zdania i tradycją tego passusu.

„Podnieście swoje ręce czyste”⁷⁵, aby (Pan) nie powiedział również nam: „Jeśli podniesiecie do Mnie swoje ręce, odwróć od was swoje oblicze”⁷⁶.

Niech wszystkie nasze czyny będą modlitwą, aby Bóg prostował nasze ścieżki. Módlmy się, aby Bóg nami kierował. Módlmy się przed jedzeniem, żeby Bóg pobłogosławił nas i nasz chleb. A kiedy skończymy jeść, aby Bóg pobłogosławił nasz pokarm i ponownie dał nam to, co musimy zjeść. Módlmy się o godzinie trzeciej, bo o tej godzinie nasz Zbawiciel został ukrzyżowany.

Módlmy się o godzinie szóstej, bo o tej godzinie zapanowała wielka ciemność. Módlmy się o godzinie dziewiątej, bo o tej godzinie Syn Boży oddał swego ducha w ręce Boga, swojego Ojca. O dziewiątej módlmy się żarliwie, bo o tej godzinie otrzymaliśmy zbawienie i życie.

Módlmy się o zachodzie słońca, bo wtedy dopełnia się dzień. Módlmy się, kiedy zapalamy światło. Módlmy się, kiedy zasypiamy, aby Bóg chronił nas w nocy. Módlmy się o północy, bo w tym czasie również aniołowie służą Bogu. Módlmy się, kiedy pieje kogut, bo wtedy zmartwychwstał Pan. Módlmy się wczesnym rankiem, kiedy wstaniemy z łóża, i myjmy ręce rano, zanim się pomodlimy, (a to) z powodu nieczystości łóża. A jeśli nie będzie wody, zwilżmy dłonie wilgocią⁷⁷ chrztu, wychodzącą z naszych serc, i uczmy nasze dzieci tych modlitw z całą cnotliwością.

⁷⁵ 1Tm 2,8.

⁷⁶ Iz 1,15.

⁷⁷ Dosł. ‘śliną’.